

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות
המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)

חידושים בחקר ירושלים

הקובץ העשרים ואחד

עורכים: אייל ברוך ואברהם פאוסט

רמת-גן, תשע"ו

הכנס נערך ביום י"ט בטבת תשע"ו (31 בדצמבר 2015) באוניברסיטת בר-אילן

מערכת:
פרופ' יהושע שוורץ
פרופ' זאב ספראי
פרופ' אברהם פאוסט
ד"ר אייל ברוך

מזכירת מערכת:
טל גבריאלי

© כל הזכויות שמורות למחברים, לעורכים
ולפרסומי מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים
רמת-גן, תשע"ו

השער: חומות ירושלים
צילום: זאב רדובן
עיצוב העטיפה: יעל אלקיים

מסת"ב: 978-965-7235-19-5
E-mail: gr.jrslm1@biu.ac.il

תוכן עניינים:

7	אלון דה גרוט והלל גבע ואף על פי כן – עיר דוד אינה בהר הבית
25	יגאל מויאל ואברהם פאוסט ירושלים ובנותיה: מוצא, רמת רחל והעורף החקלאי של ירושלים במאה הז' לפנה"ס
47	זאב ספראי ויואל פיקסלר כמה מכלי המקדש בימי בית שני
69	אבי סלומון למה שימש האולם החשמונאי במנהרת הכותל המערבי?
81	איילה זילברשטיין ירושלים של מטה? דיון על דרומה של ירושלים בתקופה הרומית הקדומה
109	הלל גבע מקווה ציבורי בעל גרם מדרגות היקפי מסוף ימי הבית השני ברובע היהודי בירושלים
123	אשר גרוסברג מתקני מים דו-תכליתיים, לטהרה ולהנאה, בעלי גרם מדרגות היקפי, בירושלים של ימי הבית השני
153	עמרי עבאדי ייעודם של מקוואות הטהרה בקברי המלכים – הצעה חדשה
163	יובל ברוך וג' עוזיאל תל אל-פול – היקף היישוב ואופיו בתקופת הבית השני ובאֶחָרֵיתָהּ
185	רם בוכניק סימני חיתוך על עצמות בעלי חיים כעדויות למוצא תרבותי-אתני: תצפיות על שרידי בעלי חיים מירושלים של שלהי ימי הבית השני
197	בן ציון רוזנפלד ירושלים והמקדש במכילתא דרבי ישמעאל ובספרי במדבר
221	אנט נגר בית הקברות בבית צפאפא, ירושלים: בחינה מחודשת לאור החפירות בשנים 2013-2014
237	ענת אביטל העיטורים הצמחיים באמנות היהודית של תקופת הבית השני ועד מרד בר כוכבא
257	עמית ראם, אלכסנדר ויגמן וכפיר ארביב בין תת"ל לתש"ח: לסיפורן של שתי מערות קבורה מפוארות בירושלים
293	יהושע פלג בחינת נתיב האמה מימין משה ועד ברכת המגדלים
307	יעל אלקיים, זהר עמר, גבי ברקאי ויצחק דבירה (צויג) אבני חן מפרויקט סינון העפר מהר הבית ומשמעותן
321	אברהם דוד תרומת הגניזה הקהירית לחקר ירושלים היהודית בשלהי התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית

343

רשימת משתתפים

חלק אנגלי

משה גרסיאל

7*

מי הוא אשבעל בן בדע ששמו נחרט על גבי קנקן מחורבת קיאפה?

25*

תקצירים באנגלית

העיטורים הצמחיים באמנות היהודית של תקופת הבית השני ועד מרד בר כוכבא

ענת אביטל

מבוא

במהלך התקופה הארוכה של קיום בית המקדש השני ועד מרד בר-כוכבא האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל התפתחה, הייתה פעילה מאוד והשאירה אחריה יצירה חזותית עשירה. בתקופה זו המוטיב הצמחי באמנות היהודית בלט במיוחד, משום שבמהלך כל אותה העת היהודים הקפידו לקיים את הדיבר השני האוסר על ביטוי חזותי של אמנות הדמות. האמנות הפלסטית היהודית באה לידי ביטוי עשיר ביותר בגילוף באבן הגיר על חזיתות קברים, ארונות אבן וגלוסקמות. אלמנטים גדולים ובולטים אלו שימשו את האמנים לתיאור של שלל צומח והם מהווים חלון ראוה לרמת עושרם של הבעלים, מזמיני המלאכה. עיטורים צמחיים עוצבו גם על רצפות פסיפס שעוטרו חדרי טריקליניום מפוארים וחדרי מרחץ של וילות פרטיות ובארמונותיו של הורודוס. אף נרות חרס ומטבעות, למרות קוטנם, היו כר נרחב לביטוי חזותי צמחי עשיר ומפורט.

מטרת המאמר הנוכחי היא לרכז דגמים הניתנים לזיהוי בוטני עם צמחים מוכרים או דגמים המדמים חלקי צומח הניתנים לזיהוי ויצירת קטלוג שימושי עבור החוקרים. בהתאם לצורכי הביאור לגבי הזיהוי הבוטני, רק במקרים אחדים קיימת במאמר זה התייחסות למקורותיו של העיטור ורק בעת הצורך יש התייחסות גם לסמליות של העיטור, או לחשיבותו הרוחנית או הכלכלית של המוטיב.

קטלוג הדגמים

פרחים

שושנת (Rosette)

שושנת (רוזטה)¹ היא כינוי למוטיב תבניתי בעל סימטריה סיבובית (rotational symmetry) המתאר פרח שאייר ממבט-על כשעלי הכותרת שלו פרושים. הדגם הבסיסי והרווח ביותר היה שושנת בעלת שישה עלי כותרת מוארכים ששפתם תמימה. הדגם פשוט וקל לעיטור וניתן לשרטטו במהירות ובדייקנות רבה במחוגה (איור 1). השושנת היתה מוטיב נפוץ ביותר על גלוסקמות, ארונות קבורה, חזיתות קברים, רצפות פסיפס, נרות חרס וחפצים נוספים. מגוון הביטויים של הדגם היה רב מאוד, החל משושנות שעוצבו בפשטות רבה ובשרטוט דק ואף ברשלנות, עד למדויקות מאוד שהוטבעו בגילוף עמוק. השושנת הסימטרית בעלת ששת העלים היא הפשטה של הדגם המקורי שעוטר באמנות המזרחית הקדומה מבבל מהמאות השישית-שביעית לפסה"ג (איור 3), המתאר את פרח הקחוון (Anthemis) שמרכזו צהוב ועלי ההיקף לבנים (איור 4). דגמי פרחים אלו עוצבו בשורות

¹ שושנת היא התרגום המילולי למונח הלועזי 'רוזטה' שהוצע לי על ידי פרופ' מרדכי כסלו.

במבנים מלכותיים מבבל (לדעת מיכאל אבי-יונה הגעתו של הדגם לארץ-ישראל קשורה עם חזרת הגולים מבבל לישראל (Avi-Yonah 1961: 17–21). במהלך תקופת הבית השני הדגם נטמע באמנות היהודית בארץ-ישראל, והחל מסוף המאה השנייה לפסה"נ הוא נעשה נפוץ ביותר (קלוזר 2000: 11). הדגם המשורטט של השושנת באמנות היהודית לבש ופשט צורות פשוטות מאוד ומורכבות מאוד. ניכר שהיוצרים ביטאו את כישוריהם הפרטיים ואף יצרו מהשושנת הסכמתית והפשוטה מראה של פרח אמיתי בעל מספר משתנה של עלי כותרת – שלושה, שישה, שמונה ויותר (Figueras 1983: 37–38). שושנת בעלת יותר משישה עלים נוצרת על ידי הנחת שתי שושנות בעלות שישה עלים זו על גבי זו (Rahmani 1994: Pl. 54, No. 378). שושנות בעלות עשרים וארבעה עלים הושגו בדרך דומה (Rahmani 1994: Pl. 51, No. 365). שושנות בעלות ארבעה עלי כותרת הושגו על ידי חלוקת המעגל לארבעה חלקים באמצעות שני קווים היוצרים זווית ישרה ביניהם, וחלוקה נוספת הביאה לשושנת בעלת שמונה עלים, שישה עשר עלים וכן הלאה. שושנת בעלת שבעה עלים הושגה על ידי השמטת עלה אחד משושנת בעלת שמונה עלי כותרת, כתוצאה מכך לא תמיד הייתה שושנת זו מדויקת. באופן דומה הושגו שושנות בעלות תשעה, ארבעה עשר, עשרים ואחד ושמונה עשר עלי כותרת. על ידי הנחת שושנות בעלות קוטר שונה זו על גבי זו נוצרו שושנות מורכבות. עלי הכותרת גם עוצבו בצורות מגוונות: טיפה, לב, עלים סחרחרים, עלים בעלי צורות שונות לסירוגין ועוד. המעקב אחר הפיתוח של השושנת הפשוטה לאלמנטים מורכבים יותר פותח שער להתחקות אחר עיצוב של פרחים מציאותיים ומאפשר להגדיר את חלקם. משורר כתב שהשושנת הפשוטה בעלת ששת עלי הכותרת מדמה את פרח השושן הצחור במבט על (משורר 1997: 18), אולם קשה להוכיח טענה זו, מפני שהשושנת הסכמתית מופשטת מדי מכל סממן ריאליסטי והיא יצירה גאומטרית. גם לא ניתן להוכיח שהשושנת היא סמל הקשור לקבורה ולכוחות הצלה והגנה לנפטרים (Foerster 1995: 123–129) כפי שכתב ארווין ר' גודינף בעבר (Goodenough 1965: 142). ריכוז מעניין של מגוון צורות של שושנת עוצב על מזוזה פתח הכניסה למערת האשכולות. ריכוז זה עשוי ללמד על הרצון של היוצרים להשתמש בשושנות כמוטיב עיטורי, הממלא חללים ותפקידו לשובב את העין בדגמים יפים ומגוונים (איור 6). כנראה שנתר לנו רק לקבוע שהדגם היה אלמנט אופנתי נפוץ בעל ערך עיטורי נאה למראה, קל לשרטוט, וממלא היטב ובקלות חללים שיש לעטר.

מבחור מייצג של שושנות

1. פרח סכמתי מגוון עם עלים מאוזנים מעוטרים על קו המעגל החיצוני של הפרח של שושנות משולבות שתפקידן למלא חלל (*horror vacui*) (איור 8).
2. שושנת סכמתית בשילוב של עלים דמויי לב לסירוגין (Rahmani 1994: Pl. 25, No. 184) (איור 9).
3. חיקוי תפרחת ממשפחת המורכבים. עיצוב מעוגל של עלי הכותרת יצר מראה של פרח ריאליסטי. שילוב עלים מעוגלים עם מרכז מעגלי בולט, מזכיר 'פרח' ממשפחת המורכבים (איור 10). 'פרח' ממשפחת המורכבים הוא למעשה ריכוז גדול של פרחים קטנים היושבים על קרקפת משותפת. במרכז המעגלי יושבים פרחים צינוריים היוצרים את המרכז המעגלי,

ובהיקף התפרחת יושבים פרחים לשוניים, היוצרים את מראה 'עלי הכותרת'. באופן כזה נוצר מראה של פרח אחד גדול המושך את עיני החרקים. ייתכן שהיוצרים ביקשו לבצע חיקוי של אחד מהמינים הרבים של הפרחים ממשפחה זו: קחון (*Anthemis*), חנינית הבתה (*Bellis sylvestris*) או סביון (*Senecio*). פרחים אלו נפוצים מאוד ברוב אזורי הארץ ואופייניים לעונות החורף והאביב הארצישראליים. הם בולטים בנוף, מקשטים וצובעים את הארץ בעונת פריחתם ומרשימים את רואיהם.

4. שושנת סחרחרה. עלי שושנות אלו עוצבו בצורה המדמה תנועה סיבובית של עלי הכותרת. העיטור הושג על ידי חישוב גאומטרי של השטח המעוטר ביחס למספר עלי הכותרת הסחרחרים (איור 11). שושנות אלו מעניקות גיוון למבחר הפריטים המעוטר באמצעות הדגם, הן חסרות קשר עם הצומח הריאלי ואינן ניתנות להגדרה ושיוך בוטני (Avi-Yonah 1950: 73–74; Figueras 1983: 38; Rahmani 1994: Pl. 20, No.) (136).

שושן צחור

עיצובים רבים של דגם השושן הצחור (אנגלית: Madonna lily; צרפתית: Fleur de lis) נפוצים באומנות היהודית של תקופת הבית השני. לדגמים השונים מבנה בסיסי של צדודית גביע פרח המורכב משני עלים סימטריים הגלולים מעט החוצה ובחלקו המרכזי של הגביע עלה זקוף (איור 12). דגם יסודי זה של השושן היה תשתית לפיתוח דגמים מגוונים, חלקם פשוטים וסכמתיים ואחרים מפותחים, מסוגננים ומורכבים. כך, לעתים סוגננו לפרח עלים גלולים החוצה ונוספו לפרח אבקנים וגבעולים (איור 13), ולעיתים גם עלים על הגבעול ושושנת עלים בבסיסו. הדגם התבסס באומנות היהודית כמוטיב מועדף שעיצבו ריאליסטי ואפשר לזהותו עם השושן הצחור, *Lilium Candidum* L. גיאופיט הנמנה עם משפחת השושניים Liliaceae (ראו בהרחבה: אביטל 2005: 21–39; אביטל 2015).

ענפים ועטרות

ענפים רבים עוצבו בצורות שונות ומגוונות: ישרים, כפופים מעט, מוטים לקשת, וסגורים לכדי מעגל ליצירת עטרות. על הענפים עוצבו עלים דקים, עבים, ארוכים או קצרים וצורתיהם היו שונות. הענפים שימשו לעיטור חזיתות של מערות קבורה, גלוסקמות, רצפות פסיפס, נרות חרס ומטבעות. פעמים רבות שעטורי הצמחים והענפים על חזיתות של מערות קבורה מפוארות ניתנים לזיהוי בוטני מניח את הדעת, מפני גודלו של השטח לעיטור ומפני שחזיתות אלו יוצרו על ידי מיטב האמנים והושקעו בעיצובן תשומת לב רבה וממון רב. בניגוד אליהם, הענפים שעוצבו על גלוסקמות קשים להגדרה בוטנית מוחלטת ומניחה את הדעת. השטח לעיטור הגלוסקמות היה קטן והענפים שימשו לרוב ליצירת מסגרות, להפרדה בין פנלים ולמילוי חללים, ומרביתם עוצבו בצורה סכמתית, לינארית, נוקשה וחסרת חיות. עקב תפקידם הנוקשה בקומפוזיציה על הגלוסקמות מרבית הענפים איבדו קשר עם צמחים מציאותיים כמקור בוטני לחיקוי מדוייק. אפשר רק להציע זיהויים בוטניים מקורבים ולהתרשם שהיוצר ביקש לתאר 'ענף' כבואו לעטר את עבודתו (רחמני 1977: 82) והחוקרים התקשו במיון הענפים ובהגדרתם. גודינף זיהה מבחר של ענפים נושאי עלים כענפי הזית (Goodenough 1953: 118–119), לעומתו פאו פיגרס חשב שכל הענפים הם

כפות תמרים או סוגים של תימורות וכלל בהגדרתו זו גם ענפים נושאי ניצן דמוי לב וענפים נושאי קנוקנות (Figueras 1983: 45), למרות שמאפיינים אלו לא תואמים זיהוי בוטני כזה.

ההגדרות שיובאו להלן מסתייעות בהשוואות בין הביטוי באמנות המקומית לבין העיצוב באמנויות המזרחית והמערבית, וכוללות יצירות משטחים שונים. זיהוי הבוטני של הענף נקבע לפי צורת העלה, רוחבו, והיחס בין אורכו לרוחבו. המיון מתמקד בהגדרה של הענפים הניתנים לזיהוי עם ענפי הדס, זית, ער אציל, קיסוס החורש על פרותיו, קיסוסית קוצנית וכפות תמר (המובאים כאן לפי סדר א-ב).

הדס

עלה ההדס המצוי (*Myrtus communis*) גלדני וקרח, דמוי איזמל או כמעט מעוין. העלים ערוכים בסידורים שונים: מסורגים, נגדיים או בדורים של שלושה (כסלו 1993: 240) (איור 14). פרות ההדס עגולים, בראשם כתר קטן (עלי הגביע), והם נישאים על עוקצים דקים. בתקופה הרומית נחשב ההדס כסמל אהבה ושלוה, ושימש לקליעת זרי מנצחים ושליטים ונחשב לסמלה של ונוס אלת האהבה (Plinius XII, 2[1]). חרף סמליותו הרבה של ההדס והשתייכותו לארבעת המינים ענף ההדס ממעט להופיע באמנות היהודית בת התקופה, ואפשר להצביע רק על זיהויים ספורים של הדס. זיהוי של ענף ההדס מתמקד באפיון העלים האיזמליים, המסודרים בדורים של שלשות או בזוגות, פרי מעוגל וקטן הנישא על עוקץ מוארך ולראשו כתר (איור 15).

על מטבעות חשמונאיים של יהוחנן המחקים את הטטרדרכמה האתונאית, עוצבו ענפים הנושאים שלשות של עלים וביניהם פרות מעוגלים המדמים את פרות ההדס, והם משמשים באותה תצוגה על המטבע במקום ענף הזית המקורי שסימל את האלה אתנה.² ההדס מעוטר בצורה הניתנת לזיהוי מוחלט על כתפים של נרות חרס ממצדה. הענפים נושאים שלשות עלים מקבילים או זוגות של עלים נגדיים וביניהם עוקצים הנושאים פרות מעוגלים עם כתרים קטנים (Barag and Hershkovitz 1994: 60–63, Nos. 107, 119). עיצוב דומה של ענפי הדס עם פרות בעלי כתר הוטבע על נר חרס רומי רב-פיות המתוארך למחצית השנייה של המאה הראשונה לסה"נ (Bailey 1980: 240).

זית

ענף הזית האירופי (*Olea europaea*) מורכב מעלים נגדיים, צרים ומוארכים, העורק המרכזי ניכר עקב היותו שקוע ובהיר. בחיק העלים מצוי לעיתים עוקץ הנושא את הזיתים בקבוצות דמויות אשכול (זהרי 1993: 23) (איור 16). לעיתים מזומנות ענפי הזית עוצבו בצורה ריאליסטית ונשאו עלים ופרות, למשל בוילה אדריאנה מאיטליה מהמאה השנייה לספה"נ (איור 17). לענפי הזית היו סגולות סמליות. הם עוצבו כעטרות לראשי מנצחים, כובשים ושליטים כפי שכתב פליניוס הזקן (Plinius XV, 5[4]), היו סמלה של האלה מינרווה והם מרמזים על עצמה ושלטון (Plinius XII, 2[1]).

² אפשר לשער שההחלפה נועדה להבדיל מטבעות של עם ישראל וסמליו מהעמים הסובבים, אולם בה בעת לשמור על האופנתיות והרמה הבינלאומית של המטבעות המקומיים (ראו גם: אביטל 2015).

חרף הסמליות הגבוהה של עץ הזית וערכו הכלכלי הגבוה של הפרי, ענפי הזית באמנות היהודית בארץ-ישראל עוצבו רק באמצעות תיאור זוגות של עלים נגדיים אופייניים וללא פרות. ענפי הזית עוצבו ישרים (איור 18), מוטים או סגורים לכדי מעגל ויצירת עטרה על גלוסקמות (Rahmani 1994: 143 Pl. 40, No. 282:B; p. 139, Pl. 37, No. 255) ועל נרות חרס (ישראלי ואבידע 1988 : 56 מס' 107) (איור 19).

ער אציל

צורת העלה של הער האציל (*Laurus nobilis*) ביצית ודמויית איזמל, העלה מתאפיין בפס בהיר של העורק המרכזי ועורקי המשנה. העלים יושבים בצפיפות על הענפים וביניהם גדלים פרות בקבוצות (איור 21). עלה בוגר מפתח צורה גלית של קו המתאר (איור 20). בתקופה הרומית ענפי הער האציל סימלו את אפולו אל השמש, היו מוכרים היטב ורבי משמעויות ושימושים (Plinius XII, 2(1)). לעיתים מזומנות הענף עוצב באמנות הרומית בצורה ראליסטית וחיונית (Mathea-Foertsch 1999: 161, Taf. 95,2). בניגוד לכך, באמנות של ארץ-ישראל מוכרים רק שני עיטורים מרשימים של ענפי ער אציל שעוצבו באופן ראליסטי ומושקע: על חזית קברי המלכים מירושלים (כהן תש"ז: לוח XI ב) ועל חזית גלוסקמה מהמדרון המערבי של הר הצופים (Rahmani 1994: 262–263, Pl. 134, No. 893:F). לרוב ענפי הער האציל שעוצבו בארץ-ישראל היו לינאריים, קפואים וסכמתיים, ולעיתים הענפים היו מוטים מעט. ענפים אלו נשאו לרוב זוגות כמו על חזית גלוסקמה מהמדרון המערבי של הר הזיתים (Rahmani 1994: 84, Pl. 5, No. 35) (איור 22), וחזית גלוסקמה מאבו-טור (Rahmani 1994: 88, Pl. 7, No. 49),³ או שלשות עלים שעוטרו למשל, על דופן הגלוסקמה מהר הצופים (Rahmani 1994: 262–263, Pl. 134, No. 893:L). במקרה מיוחד עוצב זר של עלי ער אציל התפורים בקבוצות של חמישה ושישה עלים, על שבר אבן מרצועה מעוטרת מבסיס כיפה משער חולדה המזרחי (בן-דב 1982 : 138). עיטור זה מזכיר זרים גדולים של עלי ער אציל הנתפרים גם כיום ביוון לרגל אירועים (אביטל 2005 : 45). לעיתים שולבו בין העלים גם פרות הער דמויי זיתים, למשל, זוגות עלים ופרות עוצבו על חזית גלוסקמה מהמדרון המערבי של הר הצופים (Rahmani 1994: 262–263, Pl. 134, No. 893:F) ושלשות עלים ופרות עוצבו על מכסה ארון אבן מקברי המלכים (Vincent and Steve 1954: Pl. XCIII 1) (איור 23). לעיתים ענפי הער האציל עוצבו כעטרה סגורה, לדוגמה על מכסה גלוסקמה מבית ענון (מגן 2001 : 55 למטה) ועל מטבע הורדוס אנטיפס (משורר 1977 : 301, לוח 49 מס' 87).

קיסוס החורש

קיסוס החורש (*Hedera helix L.*) הוא צמח רב שנתי מטפס. העלים מסורגים ומופיעים בשתי צורות: על הענפים הצומחים בחלקו הנמוך והמוצל של הצמח גדלים עלים בעלי טרף המחולק לשלוש אונות (איור 24) או חמש אונות (איור 25). על הענפים הגדלים בחלקו העליון והמואר של הצמח גדלים עלים מעויינים ובלתי מחולקים לאונות. על ענפים אלו צומחות גם התפרחות והפרות הכדוריים (איור 26) (זהרי ופאהן 1981 : 214). הקיסוס

³ ויש שהגדירו ענפים אלו ככפות תמרים (Dussaud 1912: 35).

חסר קנוקנות וכך עיצבוהו האמנים בציור קיר מפטרה מתחילת המאה הראשונה לפסה"נ מפטרה מהמאה הראשונה לפסה"נ (איור 27), בגילוף אבן מווילה אדריאנה (Mathea- Foertsch 1999: 193 Taf. 98,1) וגם בישראל.

מעט עיצובים של קיסוס אותרו באמנות של ארץ-ישראל, וכנראה שהעיצוב המושקע והראליסטי ביותר של הקיסוס עוטר על ארון אבן מקבר משפחת הנזיר (אביגד 1971: לוח 1). על חזית הארון עוטר שריג מפותל הנושא עלים בעלי שלוש אונות או יותר. העלים מחוברים לשריג באמצעות פטוטר, ומעוטרים בתבליט שטוח, מעודן ומסוגנן. על מכסה הארון מעוטרים עלים דומים וצפופים יותר. עלי קיסוס ראליסטיים עוצבו גם על מטבע מתתיהו אנטיגונוס (משורר 1997: 294 לוח 42 מס' 36ד).

עטרות המורכבות מפרות כדוריים של קיסוס החורש

עטרות המורכבות מפרותיו הכדוריים של הקיסוס שימשו בתרבות הרומית כאות כבוד וכפרס לראשי מנצחים בתחרויות משוררים (Plinius XVI: 62[34]), כפי שנראה בגילוף שיש מפומפיי על ראש נער (Jashemski 1979: 301 Fig. 460), ושימשו לעיטור, קישוט והבעת כבוד (Rahmani 1994: 42 note n.85). עיצובים של עטרות כאלו הוצגו על חזיתות קברים, גלוסקמות ונרות חרס (איור 28).⁴ לדוגמה, במרכז חזית קברי המלכים (כהן תש"ז: לוח VIII א) ועל גלוסקמות מירושלים (אבני, גרינהוט ואילן 1992: 104; Rahmani 1994: P. 148, Pl. 44, No. 308:R; Rahmani 1994: 91, Pl. 10, No. 60:R).

קיסוסית קוצנית

עלים דמויי לב המעוצבים באמנות משולבים לרוב עם קנוקנות. צורתם גמישה ומסוגנת והם ניתנים לזיהוי עם עלי הקיסוסית הקוצנית (*Smilax aspera*) (איור 29). הצמח נושא שני סוגים של עלים: עלי צל גדולים ודמויי לב, ועלי שמש גלדניים, צרים ומוארכים, דמויי חץ ומשווישים, זרועים כתמים לבנים. בבסיסי העלים צומחים זוגות של קנוקנות (רבינוביץ-וין 1993: 226). העיצובים הבודדים של הקיסוסית באמנות של ארץ-ישראל יוצרו בהשראת עיצובים דומים מהאמנות שמחוץ לישראל, לדוגמה, על נר רומי מברונזה עוטר הגבעול נושא העלים, קנוקנות וגם אשכולות עם הפרות הגרגריים (Walters 1914: Pl. V, 37). ניתן להצביע על שני עיצובים של קיסוסית על חזיתות של גלוסקמות. בכל אחת מארבע פינות השושנת של גלוסקמה מהר הצופים מעוטר עלה דמוי לב בגילוף עמוק ומסוגנן ומשני צדדי בסיס העלה לוליין פנימי (Rahmani 1994: 214, Pl. 93 No. 643), ועל חזית גלוסקמה מקבר משפחת קיפא בינות לעלי השושנת מעוטרים בחריטה דקה עלים דמויי לב, שבסיסם מעוטר בלוליין וקנוקנות בצדדים (איור 30) (גרינהוט 1992: 113 למטה).

⁴ הפרות זוהו גם כפרחים קטנים (רחמני 1977: 76–77) או פרחים מעגליים (Figueras 1983: 51).

כפות התמר

כפות התמר המצוי (*Phoenix dactylifera*) המעוצבות על גלוסקמות הן יצירה מקורית יהודית.⁵ לעתים העיטור היה מהוקצע ונעשה במדויק, ולעתים נעשה ברישול וחסר דיוק. העיצוב כלל תיאור פשוט וסכמתי של ענף ישר עם עלעלים נגדיים דקים ומוארכים לכל אורכו, למשל במרכזה של חזית גלוסקמה מהמדרון המערבי של הר הצופים (Rahmani 1994: 214, Pl. 93, No. 643 (איור 31)). לעיתים עוצבו עלעלי כף התמר כשהם קמורים מעט, רחבים בבסיסם ומחודדים בקצותיהם, למשל במרכזה של חזית גלוסקמה מאבו דיס קעורים, למשל במרכז חזית גלוסקמה מתלפיות (Rahmani 1994: 233, Pl. 109, No. 761 (איור 32)). לפעמים עלעלי כף התמר עוצבו קעורים, למשל במרכז חזית גלוסקמה מתלפיות (Rahmani 1994: 107, Pl. 17, No. 115). בניגוד לעיצובים שעל הגלוסקמות, כפות התמר שעוטרו על מטבעות יהודיים היו מעט מעוקלות ועוצבו בצורה דומה לאופן בו הן עוצבו על המטבעות הרומיים בני התקופה (איור 33), למשל על מטבעות אוגוסטוס ונירון, אנטיוכיה (Priour 2000: 9–14).

עצים

באמנות היהודית של תקופת הבית השני מעוצב רק עץ אחד, התמר, שעיצובו אופייני, קל לביטוי ולזיהוי.

תמר

התמר המצוי היה עץ בעל חשיבות כלכלית גדולה. התמרים המשובחים של ארץ יהודה ודבש התמרים שהפיקו מהם, העשירו את ארץ יהודה ופרסמוה, ובשל כך הפך התמר לסמל של עושר ועוצמה המוטבע על מטבעות הורדוס אטיפס (משורר 1997: 301, לוח 49) ובר כוכבא (משורר 1997: 317, לוח 65; קינדלר 1986: 227).⁶ חשיבות התמר מודגשת עקב היותו מין משבעת המינים בהם נתברכה ארץ-ישראל ולולבו מארבעת המינים הסמליים של חג סוכות. נתונים אלו בשילוב הקלות היחסית בה ניתן לעצב את עץ התמר, מעלים את הציפייה לנוכחות התמר באמנות היהודית. אולם, למרבה הפלא, עץ התמר, עליו ופרותיו אינם שחקנים ראשיים במלאכת העיטור.

בעיטורי החזיתות של הגלוסקמות נוצרה הזדמנות נוחה לעיטורים מעניינים כתחליף לטריגליפים הגאומטריים בין שני מעגלי השושנות המעטרים את המטופות (Rahmani 1994: Pl. 37, Fig. 226:F), משום שבשטח זה נותר שטח ריק בצורת שני קונוסים הפוכים (שעון חול) (איור 34). שטח ריק זה איפשר עיצובים של מוטיבים בעלי צורה תואמת, והוא חולק לשלושה חלקים: החלק העליון היה נוף הדגם, השטח הצר בין המעגלים היה גבעול הדגם ממלא מקום הטריגליף, והחלק התחתון היה בסיס הדגם. לשטח בצורה מרחבית זו תאמו מוטיבים שונים: מילוי גאומטרי חסר משמעות, עץ, צמח נושא פרחים, דגם ארכיטקטוני וגביע. לעיתים מוטיבים ארכיטקטוניים וצמחיים אף שולבו יחדיו וחלקיהם הוחלפו אלו באלו. הטריגליף עוצב כעמוד ארכיטקטוני, רגל של גביע, גבעול או גזע; הנוף עוצב כפרח שושן, צמרת תמר או גביע; הבסיס עוצב כגרם מדרגות, שורשים או

⁵ על חשיבותו הכלכלית של העץ ראו בסעיף עצים, להלן.

⁶ נדמה שאין לומר שהתמר הוא סמל ארץ יהודה, אלא שהתמר מבטא את עושרה ותנובתה המשובחת.

פרח שושן הפוך. כל האלמנטים הללו עוצבו לעיתים גם באופן גאומטרי או סמי-צמחי שאינו ניתן לזיהוי או הגדרה בוטנית.

עיטור עץ התמר מתאים בצורתו המרחבית למילוי החלל הנוצר: הגזע מצוי בחלל הצר בין שני מעגלי השושנות, נוף העץ ובסיסו מתאימים למילוי צורת הקונוס הנוצר בחלקים העליון והתחתון. עם זאת ראוי לציין, שבאופן טבעי כפות התמרים מוטות בצורה קמורה על העץ ולכן רק אלמנטים בעלי נוף קמור יכולים להיחשב כעצי תמר. לפיכך, אך מעט עצי תמר מתוארים על גבי גלוסקמות, בשטח המפריד בין שתי השושנות.⁷ למשל, עץ תמר בעיצוב עשיר על חזית גלוסקמה מ'בל א-ראס (רחמני 1978: 109) (איור 35), שרטוט על גלוסקמה מרמת אשכול (Rahmani 1994: 132, Pl. 32, No. 226:F) ושרטוט מינימליסטי על חזית גלוסקמה מקטמון (Avi-Yonah 1947: 151–152; Rahmani) (1994: 110, Pl. 18, No. 127). עיצובים אלו דומים גם לחריטות של שני עצי תמר על משקוף מגמלא (שיאון ויבור 2001: 13) ושל עץ תמר הנושא גם סנסנים עמוסי תמרים המוצג על על חרטום של נר דרום (יהודאי) (איור 36) (זוסמן 1972: 123, מס' 162).

פרות למאכל

רק מינים בודדים של פרות הראויים למאכל אדם עוצבו באמנות היהודית של התקופה הנידונה, והם: אתרוג, גפן, רימון ותמר. הם ייסקרו להלן לפי סדר הא"ב.

אתרוג

שמו המדעי של האתרוג, *Citrus medica*, מעיד שהוא הגיע מארץ מִיָּי, וכנראה שהוא הובא לארץ-ישראל מפרס או מבבל בידי שבי ציון במאות חמישית–שישית לפסה"נ כאחד מארבעת המינים שמצווה ליטול אותם בחג הסוכות ומאז הוא מזוהה עם "פרי עץ הדר" (פליקס 1994: 150). הרומאים מאוד העריכו את הפרי בשל תכונותיו הרפואיות (Plinius XII: 7[3]). עם זאת, למרות ערכו הסמלי הגבוה של האתרוג עבור היהודים וערכו הרפואי, אפשר להצביע רק על עיטורים בודדים שלו באמנות מישואל. גם במקרים הבודדים בהם האתרוג מעוצב, הוא משולב במערך של מוטיבים אחרים, שאינם בעלי ערך יהודי-סמלי דווקא, כי אם ידועים גם באמנות הפגאנית. שילוב כזה של האתרוג במערך המוטיביים מרחיק את המסקנה שכוונת היוצרים הייתה סמלית ורוחנית.

האתרוגים עוצבו בצורה ריאליסטית, צורתם מוארכת ועל גופם חריצי אורך ולעיתים תואר גם הפיטם (איור 37) (איור 38). על קטע מגמלון חזית מערת יהושפט עוצבו שלושה אתרוגים מפוספסים ובעלי פיטם (Vincent and Steve 1954: Pl. LXXVI), באופן דומה הם עוצבו גם על חזית מערת קברי הסנהדרין (איור 39), על מכסה ארון אבן מקבר בית הורדוס (Vincent and Steve 1954: Pl. LXXXV 4), ועל מכסה ארון אבן מקברי המלכים (Vincent and Steve 1954: Pl. XCIII 1). עיצובים אלו של האתרוג שאבו השראה מגילופי אבן נבטיים מעבר הירדן, למשל, מחזית מקדש אטרגטיס מחורבת תנור

⁷ תיאור קצור או קווים ישרים הפונים מעלה יכולים להיות מזוהים כאלמנטים גאומטריים ממלאי-חלל וחסרי משמעות ומובן, לעיתים ניתן לזהותם כתיאור של מנורת המקדש או וריאציה חסרת משמעות של חצי מעגל התוחם את פרחי השושן.

מהמאה הראשונה לספה"נ (Glueck 1937: 374; Glueck 1965: 65, Pl. 31), ומציורי קיר מאיטליה (Jashemski 1979: 270, Fig. 420).

גפן

גפן היין (*Vitis vinifera*) מרבה להופיע יותר משאר הפרות כנראה בגלל חשיבותה הכלכלית, יפיים של הפרות, העלים, השריגים והקנונקות, וקלות הזיהוי החזותי. הגפן היא אחת משבעת המינים שהשתבחה בהם הארץ ולכן קיימת נטייה לייחס משמעות להופעתה באמנות היהודית (Goodenough 1953: 132–133), אולם לא כל החוקרים תומכים בדעה זו (Rahmani 1994: 43; Hachlili 1999: 159–161). הגפן מעוטרת בצורה מושקעת מאוד על אלמנטים מפוארים, חזיתות מערות קבורה, גלוסקמות וארונות אבן. ערכה עיטורי-אקסקלוסיבי והיא כנראה מסמלת חשיבות חברתית. בהתאם לכך, הגפן איננה מעוטרת כלל על גלוסקמות פשוטות, וייתכן שהיעדר זה נובע מהסימול האריסטוקרטי של הגפן וגם עקב הקושי בעיטור המורכב של השריג והאשכולות. בהקשר זה, מותר לשער שאם הייתה לגפן משמעות עיטורית סימבולית היא הייתה מרבה להופיע למרות הקשיים הטכניים, וחסרי האמצעים היו מוצאים דרכים סכמתיות ופשוטות לעיטור בהריטה רדודה. אשכולות הענבים מזכירים פעמים רבות את היצירות מהאמנות ההלניסטית, הנבטית והרומית. על גבי מטבעות מיוון מעוטרים אשכולות ענבים בהקשר לפולחן דיוניסוס. אצל הנבטים הגפן מרבה להופיע על חזיתות מבנים, הגפן שם בעלת משמעות, בהיותה קשורה לפירון, לייצור היין ולאל המרכזי דיוניסוס-דושרה (Butler 1907–1921: Xxix, Fig. 34; Avi-Yonah 1961: 24; Glueck 1965: 54, Pl. 30a).

אלמנטים אלו חדרו לאמנות היהודית כמוטיבים בעלי ערך עיטורי, נעימים לעין ומוכרים לצופה ואינם בהכרח בעל ערך סימבולי ליהודים. אשכולות הענבים באמנות היהודית עוצבו באופנים אחדים: אשכול ענבים משולש המורכב משלוש אונות ואשכול ענבים עגול וקטן המשתלשל מהאשכול הגדול בצורה טבעית (איור 40), ושניהם מתארים אשכולות ראליסטיים (איור 41) (איור 42). אשכול ענבים עגול וקטן מעוצב בדרך כלל במקרים בהם השטח הפנוי לעיטור הוא קטן, ואין די מקום לאשכול גדול ומלא, ומקורו בחיקוי גילופים נבטיים מעבר הירדן, למשל, שבר מהריסות מקדש בעל-שמין (Butler 1907–1921: 377 III, 327 Frag. 5). גם הענבים מעוצבים בשני אופנים ראליסטיים, ענבים מעוגלים (איור 40) או ענבים מוארכים (איור 43) המתארים זנים שונים של ענבים. על חזית גלוסקמה מהר הצופים שולבו כל הדגמים בפנל אחד (Rahmani 1994: 262–263, Pl. 134, No. 893:F). משני צדדי המוטיב המרכזי מופיעים שני אשכולות בסידור היראלדי. האשכולות מורכבים משלוש אונות ענבים: אונה מרכזית גדולה ושתי אונות צדדיות, קטנות. שני אשכולות עגולים תלויים למטה משתי האונות הצדדיות. שתי מערכות האשכולות אינן זהות, כנראה לשם גיוון ושבירת הסימטריה, אך שיווי המשקל נשמר. באשכול הימני הענבים מוארכים ומעט מחודדים בקצותיהם, ואילו באשכול הימני הענבים מעוגלים. אשכולות משולשים עוצבו גם על נרות חרס (זוסמן 1972: עמוד פתיחה). אשכולות ענבים לבנים עוטרו על רצפת פסיפס מהארמון המערבי ממצדה (ידין 1966: 124–125). אשכולות אלו מחקים עיצובים דומים מכלי חרס הלניסטיים המתוארכים לתחילת המאה הרביעית לספה"נ (Arias 1962: Fig. 222).

עלי גפן ראליסטיים עוצבו בציורי קיר, רצפת פסיפס, נרות חרס, גלוסקמות, ארונות קבורה ומטבעות. עלי גפן עוצבו עם חמש אונות משוננות ועורקים מרכזיים ניכרים, כפי שנראים עלים במציאות (איור 44)(איור 45). לדוגמה על דופן גמלון של מכסה גלוסקמה מנחל קדרון (Rahmani 1994: 78–79, Pl. 3, No.14:L), על חזית גלוסקמה מהר הצופים (Rahmani 1994: 262–263, Pl. 134, No. 893:F), בציור קיר ממערת קבורה של משפחת גוליית מיריחו (Hachlili 1999: Color Pl. V.1.), ועל מטבע בר-כוכבא (משורר 1997: 323 לוח 71, מס' 292).

רימון

עלי הרימון המצוי (*Punica granatum*) מוארכים, חלקים ושפתם תמימה. פרח הרימון מזכיר פעמון ולפרי העגול והגדול כתר אופייני לראשו. פרי הרימון הנו מוטיב סימטרי, נאה וקל לעיטור, וגודלו ממלא חללים במהירות (איור 46). לרימון הייתה חשיבות כלכלית וחשיבות סמלית עם השתייכותו לשבעת המינים. עם זאת הרימון מופיע אך מעט פעמים באמנות היהודית ובעיקר על אלמנטים מפוארים. ייתכן אף שהרימון סימן סטטוס גבוה. בציור קיר מהעיר העליונה של ירושלים מוצגים רימונים על מחרוזת של פרות ועלים (אביגד 1980: איור 166). רימונים אלו מוצגים באופן דומה מאוד להצגתם בציורי קיר מאיטליה הקדומים להם ומתוארכים למחצית המאה הראשונה לפסה"נ (Bragantini 1996: 419, Fig. 81; Fittschen 1996: 158, Fig. 16). על חזית מערת קברי המלכים (כהן תש"ז: לוח X א') שולבו הרימונים בינות לעלווה, בדומה לעיצובים בגילופים מחזית מערת החזנה מפטרה (איור 47) (Taylor 2002: 92). רימון עוצב גם על זווית הגמלון של חזית מערת יהושפט (אביגד 1954: 135, ציור 77) וכן על חזית מערת קברי הסנהדרין (איור 48). רימונים סכמתיים אך ברורים לזיהוי עוצבו על רצפות פסיפס של הארמון המערבי ממצדה (ידן 1966: 124–125), החדר הפושר במרחץ המרכזי מהרודיון תחתית (נצר 1999: 105, איור 145). רימונים עוצבו פעמים בודדות על גלוסקמות וארונות קבורה, לדוגמה, על מכסה ארון אבן מקברי בית הורדוס (Vincent and Steve 1954: Pl. 4 LXXXV) ועל חזית גלוסקמה מירושלים (Rahmani 1994: 91, Pl. 10, No. 60:F). פעמים בודדות עוצבו רימונים על נרות חרס, לדוגמה, נר דרום (יהודאי) (זוסמן 1972: 74, מס' 34). על מטבעות חשמונאיים ועל מטבעות הורדוסיים הרימון מעוצב בין שתי קרני שפע וממלא את מקום הקדוקאוס הרומי, ששניהם בעלי צורה מרחבית זהה ולעתים המראה שלהם כמעט זהה (Goodenough 1953: 271–272; Maltiel-Gerstenfeld 1982: 112–113; קינדלר 1986: 224–226; משורר 1997: 37).

סיכום

מגוון הצומח המעוטר באמנות היהודית של תקופת הבית השני איננו רב, למרות מספרם הרב של העיטורים הצמחיים ולמרות שונותם הניכרת לעין. מרבית העיטורים מורכבים מפרחי השושנות הסכמתיים וענפים נושאים עלים, הניתנים לסיווג למספר מוגבל של מיני צמחים מוכרים. מסתבר שהדגמים הצמחיים שנקלטו בעולם העיטור היהודי היו רק אותם דגמים שהיו מוכרים לעין המקומית. לא זוהו צמחים שאינם גדלים בארץ-ישראל ולא חדרו לאמנות המקומית אלמנטים צמחיים הזורים בצמחיית ארץ-ישראל, למרות שהם קיימים

בצמחייה ובעיטורים באיטליה, לדוגמה: ניצנים בפריחה (Mathea-Fortsch 1999: Taf. 2–4, 78), פרחים (Mathea-Fortsch 1999: Taf. 76, 1) וצמחים רחבי עלים שונים (Mathea-Fortsch 1999: Taf. 30,1–6). מן הסקירה המקיפה של דגמי הצומח עולה שיוצרי הדגמים היו בעלי ידע בוטני, הכירו את הצומח ולא טעו בתיאורו ובפרטיו המורפולוגיים. בהתאם לכך גם לא נצפו מוטיבים צמחיים דמיוניים ולא מציאותיים והיוצרים נצמדו לתיאורי צומח ריאליסטי ותיארו אותו בדיוקנות.

היוצרים המקומיים השתמשו פעמים רבות בדגמים מוכרים שהגיעו מהמערב או מהמזרח הקרוב. נתונים אלו מלמדים על מעבר של אומנים ממקום למקום, העברת דגמים ורעיונות, ובמקרים אחדים של יצירות יוצאות דופן באיכותן, אפשר גם להציע שהיוצרים היו אמנים כישרוניים במיוחד שהגיעו מארצות אחרות. מסתבר שיצירות מקוריות יהודיות היו נדירות ואף היצירות המקוריות שאבו את השראתן מדגמים שכבר היו מצויים באמנות. דגמים אלו בעיצובם המקורי בעולם הפגאני היו עשירים בסצנות הכוללות הופעות של אלים, דמויות אדם ובעלי חיים והמעבר לעולם האמנות היהודית בארץ-ישראל חייב שינויים והתאמות של הדגמים להשקפת העולם היהודית. היוצרים המקומיים שמרו על איסור אמנות הדמות, נמנעו ממוטיבים של עבודה זרה ושינו מוטיבים בעלי אופי פגאני למוטיבים צמחיים. השימוש בדגמים מועתקים שהגיעו מחוץ לישראל ועברו טרנספורמציה והתאמה לרוח היהודית מחזקת את התובנה שהאמנות היהודית לא התבטאה דווקא במוטיבים בעלי אופי סימבולי-יהודי, אלא, על פי רוב, השתמשה בדגמים מן המוכן, בחרה מוטיבים קלים ולא מסובכים לעיטור, ממלאי שטחים נרחבים, אופנתיים ונאים למראה, והעניקה להם מראה שאיננו בעל סימליות פגאנית או נוכרית (רחמני 1977: 88–89). בין המוטיבים שנבחרו לעיטור עוצבו מוטיבים חסרי הקשר סימבולי וגם מוטיבים שניתן לשייכם לאופי יהודי. לא ניתן להוכיח שהמוטיבים הקשורים ליהודים ולתרבות היהודית בת הזמן, עוטרו מתוך כוונה לסימול סימבולי-יהודי-דתי-לאומי כלשהו, גם משום שלרוב, במקביל לעיטורים אלו מופיעים גם מוטיבים חסרי הקשר יהודי כזה. הרצון למלא חללים ריקים ביצירות תרם לבחירת מוטיבים שיתאימו לאזור הריק הנתון לעיטור, בהתאם לגודלו וצורתו המרחבית. לעתים נוצרו שינויים בדגם המקורי על מנת להתאימו לצורה המרחבית הנתונה. כלל הדרישות להטמעת דגם צמחי באמנות היהודית הקשו על המלאכה וגרמו לסינון של מוטיבים וקבלתם של מוטיבים ראויים בלבד. גם לאחר קבלת מוטיבים מוגדרים והטמעתם באמנות המקומית, נערכו בהם שינויים ממגוון הסיבות שנימנו לעיל, ולעתים נערכו כמה מהשינויים בו-זמנית על דגם נתון.

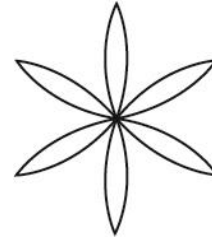
קטלוג דגמים

איור 3: שושנת מחזית חדר הכס של הארמון המלכותי של המלך נבוכדנצר השני מבבל (562-604 לפסה"נ)

איור 2: שושנת בגילוף עמוק על חזית גלוסקמה מהמאה הראשונה לסה"נ, ממערת קבורה יהודית בחצר כנסיית 'דומינוס פלוויט' מהר הזיתים.

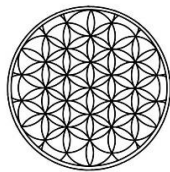
איור 1: שושנת שישה עלים בסיסית

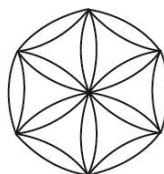
איור 5: שורת שושנות מחזית חדר הכס של הארמון המלכותי של המלך נבוכדנצר השני מבבל.

איור 4: קָהוֹן

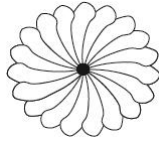
איור 8: שושנות משולבות

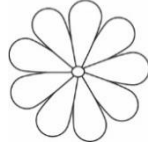
איור 7: שושנת של שישה עלי כותרת עם מסגרת עלים על קו המעגל

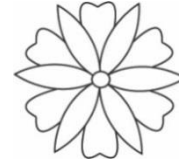
איור 6: שושנות מסוגגנות על משקוף פתח הכניסה למערת האשכולות

איור 11: שושנה סחרחרה

איור 10: חיקוי תפרחת ממשפחת המרכבים

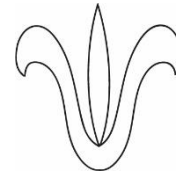
איור 9: שושנת עלים רגילים ועלי לב לסרוגין

איור 14: ענף הדס הנושא זוגות ושלשות של עלים מקבילים ופרות בעלי כתר קטן ביניהם

איור 13: שושן מסוגנן עם אבקנים

איור 12: שושן פשוט

איור 17: ענפי זית נושאים עלים ופירות, וילה אדריאנה, טבולי, איטליה מאה שניה לסה"נ

איור 16: ענף עץ הזית הנושא עלים ופרות

איור 15: ענף הדס עם שלשות עלים ופרות עם כתר קטן

איור 20: עלה של ער אציל

איור 19: עטרה מענפי זית

איור 18: ענף זית

ענת אביטל

איור 23: ענף סכמתי של ער
אציל נושא שלשות עלים
ופירות

איור 22: ענף סכמתי של ער אציל
נושא זוגות עלים ללא פרות

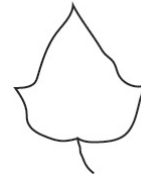
איור 21: ענף ער אציל נושא
פירות

איור 26: ענפים נושאי פירות
כדוריים של קיסוס החורש

איור 25: עלה של קיסוס החורש בעל
חמש אונות

איור 24: עלה של קיסוס החורש
בעל שלוש אונות

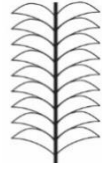
איור 29: קיסוסית קוצנית

איור 28: זר עגול מפרות קיסוס ועלי
ער

איור 27: עלי קיסוס החורש על
חזית החזנה מפטרה

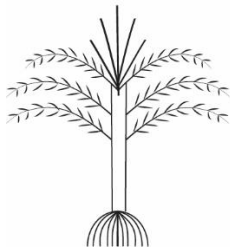
איור 32: כף תמר על עלעלים קמורים

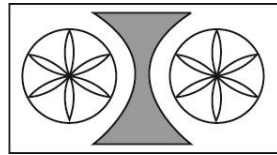
איור 31: כף תמר עם עלעלים ישרים וזקופים

איור 30: עלה דמוי לב וקנוקנות של קיסוסית קוצנית

איור 35: עץ תמר הכולל תיאור של השורשים

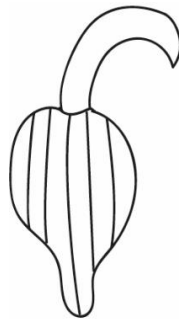
איור 34: צורת שני קונוסים הפוכים (שעון חול) בין מעגלי השושנות על חזית גלוסקמות

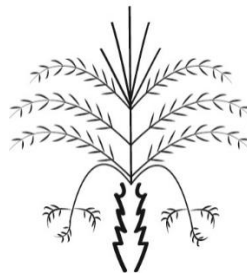
איור 33: כף תמר מעוקלת

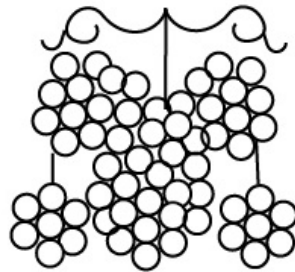
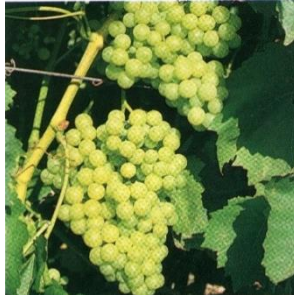
איור 38: אתרוג מפוספס

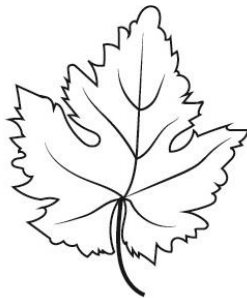
איור 37: אתרוג מפוספס

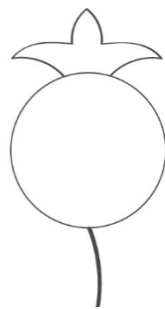
איור 36: עץ תמר

איור 39: אתרוגים על חזית מערת קברי הסנהדרין
 איור 40: אשכול ענבים משולש, ענבים מעוגלים, אשכול קטן
 איור 41: אשכול ענבים משולש

איור 42: אשכול ענבים עגול וקטן
 איור 43: אשכול ענבים מוארכים, אשכול קטן
 איור 44: עלה גפן בעל חמש אונות

איור 45: עלה גפן בעל חמש אונות
 איור 46: רימון גדול עם כתר לראשו
 איור 47: רימונים על מחרוזת עלים מחזית מערת החזנה מפטרה

איור 48: רימונים על חזית מערת קברי הסנהדרין

כל האיורים והצילומים נעשו בידי המחברת.

ביבליוגרפיה

- אביגד 1954 :
 אביגד, נ', 1954, מצבות קדומות בנחל קדרון, ירושלים.
 אביגד 1971 :
 אביגד, נ', 1971, "אחוזת-הקבר של משפחת נזיר על הר-הצופים", ארץ ישראל, י (ספר זלמן שזר), ירושלים, עמ' 42–49.
 אביגד 1980 :
 אביגד, נ', 1980, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.
 אביטל 2005 :
 אביטל, ע', 2005, "אספקטים נבחרים בעיטור הצמחי של האומנות היהודית בתקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה, עד מרד בר-כוכבא (מ-167 לפסה"נ ועד 135 לסה"נ)", חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 אביטל 2015 :
 אביטל, ע', 2015, "העיטור בפרחי שושן צחור באומנות היהודית של תקופת הבית השני", מורשת ישראל, כתב-עת ליהדות לציונות ולארץ ישראל, 12, עמ' 41–52.
 אבישי 1993 :
 אבישי, מ', 1993, "משפחת האלוניים", בתוך: ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, 10, ראשון לציון, עמ' 25–29.
 אבני, גרינהוט ואילן 1992 :
 אבני, ג', גרינהוט צ', ואילן, ט', 1992, "שלוש מערות-קבורה חדשות מימי בית שני בחקל-דמא שבנחל קדרון", קדמוניות, כד (99–100), עמ' 100–110.
 בן-דב 1982 :
 בן-דב, מ', 1982, חפירות הר-הבית, ירושלים.
 גור 1974 :
 גור, א', 1974, פירות ארץ-ישראל, תל-אביב.
 גרינהוט 1992 :
 גרינהוט, צ', 1992, "קבר של משפחת קיפא בצפון תלפיות בירושלים", קדמוניות, כ"ה (99–100), עמ' 111–114.

- זהרי 1993 :
- זהרי, ד', 1993, "זית אירופי", בתוך: ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, 11, ראשון לציון, עמ' 22–23.
- זהרי ופאהן 1981 :
- זהרי, מ' ופאהן, א', 1981, צמחי התרבות בישראל, תל-אביב.
- זוסמן 1972 :
- זוסמן, ו', 1972, נרות חרס מעוטרים, מימי חורבן בית שני עד לאחר מרד בר-כוכבא, ירושלים.
- ידין 1966 :
- ידין, י', 1966, מצדה, בימים ההם – בזמן הזה, חיפה.
- ישראלי ואבידע 1988 :
- ישראלי, י' ואבידע, א', 1988, נרות חרס מארץ-ישראל, אוסף לואיס וכרמן וורשאו, תל-אביב.
- כהן תש"ז :
- כהן, מ', תש"ז, קברי המלכים, נפש מלכי בית חדייב, תל-אביב.
- כסלו 1993 :
- כסלו, מ', 1993, "הדס מצוי", בתוך: ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, 10, ראשון לציון, עמ' 240.
- מגן 2001 :
- מגן, י', 2001, "בית הקברות בבית ענון שבהר חברון", קדמוניות, ל"ד (121), עמ' 53–59.
- משורר 1997 :
- משורר, י', 1997, אוצר מטבעות היהודים, ירושלים.
- נצר 1999 :
- נצר, א', 1999, ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים.
- קינדלר 1986 :
- קינדלר, א', 1986, "דגמים חקלאיים וצמחיים על מטבעות היהודים בארץ-ישראל", בתוך: אופנהיימר א' ואחרים (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה, ירושלים, עמ' 223–230.
- קלוזר 2000 :
- קלוזר, ע', 2000, "ציורי קיר מהתקופה ההלניסטית במערות הקבורה במרשה", מכמנים, 14, עמ' 7–16.
- רבינוביץ-וין 1993 :
- רבינוביץ-וין, א', 1993, "קיסוסית קוצנית", בתוך: ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, 11, ראשון לציון, עמ' 226.
- רחמני 1977 :
- רחמני, ל"י, 1977, "עיצוב העיטור של הגלוסקמאות היהודיות בדמות קברים בירושלים", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רחמני 1978 :
- רחמני, ל"י, 1978, "ארונות קבורה משלהי תקופת בית שני בשימוש משני", קדמוניות,

כ"א (81–82), עמ' 41–43.

שיאון ויבור 2001:

שיאון, ד' ויבור, צ', 2001, "גמלא – ישן וחדש", קדמוניות, ל"ד (121), עמ' 2–33.

Arias 1962:

Arias, P.E., 1962, *A History of Greek Vase Painting*, London.

Avi-Yonah 1947:

Avi-Yonah, M., 1947, "Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Periods", II. *QDAP*, XIII, pp. 128–165.

Avi-Yonah 1961:

Avi-Yonah, M., 1961, *Oriental Art in Roman Palestine*, Roma.

Bailey 1980:

Bailey, D.M., 1980, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, vol. II, London.

Barag and Hershkovitz 1994:

Barag, D., and Hershkovitz, M., 1994, "Lamps from Masada", in: *Masada IV, The Yigael Yadin Excavations 1963–1965*, Jerusalem, pp.1–147.

Bragantini 1996:

Bragantini, I., 1996, "Casa di Caesius Blandus", in: *Pompei Pitture e Mosaici*, vol. VI, Roma, pp. 380–458.

Butler 1907–1921:

Butler, H.C., 1907–1921, *Ancient Architecture in Syria; Publications of the Princeton University Archaeological Expedition to Syria, in 1904–1905; Division II: Section A: Northern Syria; 1–7*, Leyden.

Ciarallo 2000:

Ciarallo, A., 2000, *Gardens of Pompeii*, Roma.

Dussaud 1912:

Dussaud, R., 1912, *Les Monuments Palestiniens et Judaiques, Moab, Judee, Philistie, Samarie, Galilee*, Paris.

Figueras 1983:

Figueras, P., 1983, *Decorated Jewish Ossuaries*, Leiden.

Fittschen 1996:

Fittschen, K., 1996, "Wall Decoration in Herod's Kingdom: Their Relationship with Wall Decorations in Greece and Italy", in: K. Fittschen and G. Foerster (eds.), *Judaea and the Greco-Roman World in the Time of Herod in the Light of Archaeological Evidence*, Goettingen, pp. 139–161.

Foerster 1995:

Foerster, G., 1995, *Masada V, Art and Architecture, The Yigael Yadin Excavations 1963–1965 Final Report*, Jerusalem.

- Glueck 1965:
Glueck, N., 1965, *Deities and Dolphins*, New York.
- Goodenough 1953:
Goodenough, E.R., 1953, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, vol. I, New York and Toronto.
- Goodenough 1965:
Goodenough, E.R., 1965, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, vol. XII, New York and Toronto.
- Hachlili 1999:
Hachlili, R., 1999, "The Wall Painting", in: R. Hachlili and A.E. Killebrew (eds.), *Jericho: The Jewish Cemetery of the Second Temple Period (IAA Reports 7)*, pp. 159–161.
- Jashemski 1979:
Jashemski, W.F., 1979, *The Gardens of Pompeii*, New York.
- Maltiel-Gerstenfeld 1982:
Maltiel-Gerstenfeld, J., 1982, *260 Years of Ancient Jewish Coins*, Tel Aviv.
- Mathea-Foertsch 1999:
Mathea-Foertsch, M., 1999, *Roemische Rankenpfeiler und –Pilaster*, Mainz.
- Mattingly 1966:
Mattingly, H., 1966, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. III, London.
- Prieur 2000:
Prieur, M., and K., 2000, *A Type Corpus of the Syro-Phoenician Tetradrachms and Their Fractions from 57 BC to AD 253*, London.
- Rahmani 1994:
Rahmani, L.Y., 1994, *A Catalogue of Jewish Ossuaries*, Jerusalem.
- Taylor 2002:
Taylor, J., 2002, *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*, London and New-York.
- Vincent and Steve 1954:
Vincent, L.H., and Steve, M.A., 1954, *Jérusalem de l'Antique Testament, Recherches d'archéologie et d'histoire*, vol. I, Paris.
- Walters 1914:
Walters, H.B., 1914, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, London.
- Weber and Wenning 1997:
Weber, T., and Wenning, R. (eds.), 1997, *Petra: Antike Fesstadt Zwischen Arabischer Tradition und Griechischer Norm*, Mainz am Rhein.